

QOM ÑE'Ë ÑEMBOHEKOITE HA ÑEMBOPYAHU JEGUEROGUATA

Eugen Amadeus Benz

Coordinación Nacional de Pastoral Indígena CONAPI – CEP, Paraguay.

Email: tajypotybenz@gmail.com

ORCID: 0009-0008-7169-2311

Ojgueruka: 03/04/2023

Oñemoneĩ: 23/10/2023

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen202102>

Ñemombyky

Mbo'ehao ñemoĩmby Qom tavayguakuéra pa'ũme ogueru hendive tembiaporã rasa ijetu'úva: pevahína Qom Ñe'ë ñembohekoite. Ko jehaipy gueroguata ndojehúi jejopy'yre, oĩgui tavaygua apytépe tapicha aty oipotáva oñeñemoarandu España Ñe'eme ojehaívo ha oñemoñe'ëvo, oñeimo'ãgui pe sy ñe'ëtee ha arandupy ojekuaamahavoi ha ijeporu ñe'ë rupivente'arãha, ojejetypeka'yre ipype. Jepéveramo, oñemotenonde sy ñe'ëtee (I.) ha upévandi Ñe'ëkuaaty pa'ũrusúpe marandu ñembyaty ha ñe'e ñehesa'ỹjo mboguata popy'ỹi. Ko tembiaporã ojesareko ñe'ëpehẽ rekorã rehe ańõnte, terarãngue oñemyesakãvo tendapy ha ñemongu'e. Ojehecha avei ñe'ëky upeigua ñe'ëtéva mba'e'apo ha ta'ã ohechaukáva. Ojejesareko avei ñe'ëky mboyvegua omba'apóva terarãngue mba'évaicha.

Mba'e mba'erehepa oñeñe'ë:
Jehaipy, marandu ñembyaty rapereko Ñ₁, jehechauhaka, ñe'ëpuandukuaa ñehesa'ỹjo, ñe'ëtekuua, ñe'ëpehẽtai.

Ñepyrũmby

Qom Ñe'ë ningo oñembohasa tuvakuéragai iñemoñarépe ayvu rupive ary 1970 peve; upérõ Qom retãygua oñeha'ã oñemopyendávo umi tekohápe Iglesia Católica oñeha'ãva ojapyhy, ombopaha hağua umi hekohatee jeguerova mbaretépe oñembojasuruva'ekue hi'arikuéra. Ko mba'e'apo niko amo hapópe omboveuimie peve umi ypykue aty rembiosa'asy, mantereĩnte oñemosëvo hekohágui oikóva, ko'yte okakuaáva ko'ã ára jahasáva rehe. Ojehechakuaa peteĩ mba'e ojguerotyryryva ohóvo; upevahína Tekuái guive oñembovevyisenteha ko'ã tapicha apañuái, hakatu añetehápe noñemopyendaséi hekoharã aponde'a oñemoañetekuaátava. Umi Tupã rembijokuái oğuahëva te'ýi tavakuérape sapy'ante oguerojera teko ñemopyenda rembiporueta oykekóva kóva térã amóva ypykue atýpe ojepyntaso hağua hekohápe. Ko'agaitegua ñemosë ombyaipate hekohakuéra pyenda ymaguare; ojeitýgui hogakuéra,

mbo'ehao, tupão, ojeheja rehe oikuaa'ỹre moõ gotyopa hikuái ojaipíta, mba'evete'ỹre opyta rehe, hakatu omyenyhẽvo tavirusjere ñande ypykuéra tyre'ỹgui, vokóinte ojejuhu haña hikuái arapyahu'echa'ỹ ha pytũmby pa'ũme. Ko'ýte, hesakañymby rupi térã tavy poguype, katuínte, tavayguakuéra oapo'i ipehẽngue ypykuéra reko ha péva rapykuéri iñe'ẽ.

Ko tembiasa rehe, hekohágui oñemosẽ rire, oñepyrũ tekombo'e mba'e'apojera pyahu, ojehechakuaa'ỹre aty pa'ũme ma'erãpahína, ha moõ gotyopa oñemongu'ese upe apopyrã pyahu te'yi rekoha apytépe. Oĩ mburuvicha omotenondeséva España ñe'ẽ ñehekombo'e Qom ñe'ẽ rãngue, oimo'ãgui hikuái kóva ojekuaapyré mavavoi hetã pa'ũme. Ko techakuaareko omopyendasévaicha peteĩ Mbo'ehao ijeheguio ñemomby táva, ijehegui ave oñembohekome'ẽva; oñembohovakekuaávo umi tekopyjoavy ñembojehe'a mba'ejerurepy. Tetãyguata'íy ári opytáta, upéichataramo, ymaguare rekopy rekombo'e ha, upéva pa'ũme, ñe'ẽtee ñembohasa tuvakuéra ñe'ẽ rupive. Mbo'ehaopy ojehechakuaáramogui Castellano ñehekombo'e rendáicha ningo pe Qom Ñe'ẽ oñembohasamo'ã tapichápe ñe'ẽ ayvu año rehente, oñembohekoite'ỹ rehe. Opyta mba'eporandurã kóva: ha'epahína ñe'ẽjehaipyre rehente pe ojejesarekóva "ñe'ẽ ñembohekoite"-gui ñañe'ẽ'ẽvo, hesakãhápe ñe'ẽ jepuru akóinte hekoitéva ijehegui, ha ayvu guerojera ha ñe'ẽ ñehesa'yijo katu ojeheguavantevoi.

Qom Ñe'ẽ Jeporu Ñemombarete rape

Upe ára rupi oñemba'apómi pe tembiasapyre oporombo'eháicha, ojeporavóvo, pevarã, Paulo Freire akãngeta: upévako omopyenda hambikuaapy itasúramo ko kuaarapo: pe jaikuaamavavoi ñandererakuaa

jaikuaa'ỹvape. Ko tapereko katue te omongu'e ñemoarandu yvypóra ñe'ẽtee guive, ỹramo Guarani L₂, ojuhuháicha Toba Qom te'yi ndive, ojeiporúva tetãyguajere pa'ũme ha avei hapicha Enxet-gua ndive heta tekoha ojejehe'ahápe hendivekuéra.

Ñe'ẽ ñembohekoite ningo tembikuaapy rembiaporã. Heseve peteĩ ñe'ẽ ojeipyguara ha oñehesa'yijo hekojoja rekávo, oñehekombo'ekuaa haña'icha, oñemomba'évo avei ha oñemomorãvo hetepy, ha, amo hapópe, ojehechekuaávo ipype pe iñe'ẽhára retã rekoechapy.

Ohapejokóva Qom Ñe'ẽ Jeporu Ñemombarete

Ko'ã ára rehe niko leikuera¹ omboguapy kuatia ári Mbo'ehao sy ñe'ẽteepe oñehekombo'eva'erãha; hakatu upéva oñemoañete haña hemby gueteri oñemongu'e heta apopyrã ombojokupytykuaáva umi oje'éva upe ojuhúvandi. Oñambohapeva'erã heta apañuãi apasusũ omopa'áva ñe'ẽ ñembohekoite. Ndaipóiri gueteri ñane retãme ypykuéra ñe'ẽ oñembohete'pýva tembiakuaapy rekópe. Ko'ýte katu ñe'ẽkuaapy jepe ndoguerekói ñande apytépe tembikuaahára oporombo'ekuaátava ñe'ẽkuaapyhára paporundy ypykuéra retãyguápe. Opa tekora porã oñemboguapýva Léi Guasu ha ambue Leikuera ryepýpe sy ñe'ẽtee mboaje rehehápe opyta gueteri apopyrã ñemoñepyrũva ramo tekombo'ekatu rekávo. Ohechauka moõ gotyopa jaguatava'erã ñamoñguahéséramo hu'ãme ñande jehupytyrã.

Qom Ñe'ẽ Oguereko Ko'ã Ñe'ẽpehẽ Reko

- 1- Ñe'ẽpehẽ henondekóva ije'epe'áva: le = CV; na.na CV. CV

1 Ñane Retã Léi Guasu, Art. 77.

- 2- Ñe'ëpehẽ oñembotýva: toc = CVC; taq.ta CVC. CV; la.noq CV. CVC
- 3- Ñe'ëpehẽ mbytépe ipundiéva: n.ta C. CV
- 4- Ñe'ëpehẽ ñe'ẽ ñepyrũme ipu'áeva: e.na.xa V.CV.CV
- 5- Ñe'ëpehe henondekóva ije'epe'áva mbytépe ipu'aekõiva.

Marandu renda 1

Qom Ñe'ẽ Oguereko Ko'ã Ñe'ëpehẽ ha iñemboje castellano-pe

QOM	ÑE'ËPEHË REKO		CASTELLANO
1-	Ñe'ëpehe henondekóva ije'epe'áva CV		
Le	Le	CV	Espina
nana	na.na	CV.CV	árbol frutal
Naua	na.ua	CV.CV	plumas (un mazo)
Paatac	paa.tac	CV.CVC	Algarrobo
2-	Ñe'ëpehẽ oñembotýva CVC		
Toc	Toc	CVC	Rojo
Janom	ja.nom	CV.CVC	Dinero
Nodec	no.dec	CV.CVC	Fuego
3-	Ñe'ëpehẽ mbytépe ipundiéva C		
Nta	n.ta	C.CV	Odre
n'yalnec	n.ŷal.nec	C.CVC.CVC	Machete
Lmitapec	l.mi.ta.pec	C.CV.CV.CVC	se rebusca
4-	Ñe'ëpehẽ ñe'ẽ ñepyrũme ipu'áeva V		
Ana	a.na	V.CV	Esa
Ena	e.na	V.CV	Este
Enaxa	e.na.xa	V.CV.CV	bolsón
5-	Ñe'ëpehẽ henondekóva ije'epe'áva mbytépe ipu'aekõiva		
Taegue	tae.gue	CVV.CV	él va allá
Qaica	qai.ca	CVV.CV	Nada
Chaic	Chaic	CVVC	palma (karanday)
Pioq	Pioq	CVVC	Perro

Jesarekorã. Ijapohare ombosako'ipyre Kindel, Gloria Elaine (1981). p. 109 -118 rembiapokue ári.

1. Tape Ojeguatapyrémava Qom Ñe'ẽ Ñembohekoite Ñemoañetépe:

Roñepyrũ ningo Ñe'ëpykuuaa rehegua sako'ipyre oguerekóva umi tapicha ombohekoiteséva peteĩ ñe'ẽ ojepurúva ayvúpente gueteri. Romopyendaraẽ, upevarã, Qom Ñe'ẽ Achegety ha Ñe'ëpehẽ Reko, rohesa'ỹijo ñepyrũvo Ñe'ẽ iñe'ëpuandukuaa

guive. “Yalega' Nedeqaj Qom Laqtac”² reheve rombosako'i Ñe'ẽ rekombo'e Rembiporu ypy, oipytyvõva ñe'ëhárape oikũmbývo, omoñe'evo ha ohaívo ñe'erãite peteĩ ñe'ëporavopyre guive L₁

2 Roipuru Qom Ñe'ẽ Achegety reratee, upéicha avei Qom Ñe'ẽ taipu herateeténdie. Peteĩ ñe'ëme ropytávo, roiporavo L1 Lauasoxo terakuera hendapeveguáva.– Consonantes – Pundie. Mae l lamaxa –Vocales – Pu'ae.

-peguáva. Ko tapereko apo omoheñói mbo'eharakuéra apytépe umi Ñe'ẽhára poravopyréva oñembokatupyryva'ekue papo ára rehe Mbo'esyry'ípe oikuaauka haḡua hemimbo'ekuérape, mokõi arapokõindy pukukue, pe mbo'esyry'i atýpe ojesako'ipyvéva. Tavapegua yvyjere guive, romboapu'a mbo'epyrã hendapeguáva, ha hekopeteguáva, ipyhyhára ndive.

Haipyre ojeipyháva ko apopyrã reroguata pa'ũme ome'ẽ ñe'ẽ ypy oñembyatýva ojejapo haḡua Qom Ñe'ẽ Ñe'ëndy. Heta ary rire, ija rire pe Informática kuaapy teete jejapyhy, rojeity rombohetepývo kuaapyeteháicha pe Ñe'ëndy Toolbox rembiporu pytyvõ rehe. Upe tembiaporã ojejapo ñe'e'apýpe, Qom L₁ – Guaraní L₂ – Castellano L₃, ha'e rehe upéva pe Qom Retã rekoasa Paragúaipe. Argentina-pe oĩ Ñe'ëndy ha jetypeka Qom Ñe'ẽ rehegua. Ndooripurúi umíva ore rembiapópe, hakatu opakuéva rohecha, rombohovakévo mokõivéva rekoasapy (Paraguái ha Argentina-pegua) ohechaukáva, amo hu'ãme, hetepýpe

kakuaa ojojoguaha, jepémo ojoavy'imi ojehegui pe ñe'ẽrekoha omoambue rupi iñe'ẽnguéra. Kóicha roipyaha Qom Ñe'ẽ Ñe'ëndy Paragúaipe.

Ojeguerekómavo Qom Ñe'ẽ Retepy, ojeipe'a oréve okẽ oñehesa'yijokuaa haḡuáicha iñe'ejoajukatu, ypykatuháicha, Ñe'eñembohekoite rape ra'ãvo. Pe jehaipy romboapu'apyvéva roimo'ã ore ñe'ẽñembohekoite moñepyrũha. Opytãma upéva Ñe'epykuaahára tenondeveguápe, ko'ýte Qom Ñe'ẽ Ñe'ẽmotenondehára poguýperamo.

Terarãngue Ava Mbohapyhapegua

Terarãngue niko oĩ kuñáva ha kuimba'éva rehegua, hakatu oĩ avei imeña'yva, ogueroikéva meña mokõivéva "edaua"-háicha, hi'aḡuimaguive hikuái ñembo'yhápe. Ko ta'ãngape ohechauka heta marandu oikuaakáva peteĩ terarãngue aõnte. Tembiecharã: "jano", kuña oñembo'yva ijatukupe guivo (Buckwalter y Litwiller, 2001).

Marandu renda 2

Terarãngue ha oja póva

(kñ) Papyteĩ	(kmb) Papyteĩ	Imeña'yva Papytáva.	apo, moõra'ã térã tenda
ha'e	ha'e	Ha'ekuéra	
Ada	do' / dojo'	Edaua	aḡui, ñembo'yhápe
Ana			Oḡuahẽ, ñembo'yhápe
Añe	iñe / iñi		aḡui, ñembo'yhápe (kñ)
	Ena		ohechaukáva kuimba'e oguapýva ápe.
jado'			ko'ápe, ojepokokuaahápe, ñembo'yhápe
jano'			lkupe guivo
aso' / jaso'			opu'ã, oho
Aye	lye		ojehechauka, oñenohápe
cha'am	cha'am	Esoua	mombyry, ojehechakuaahápe, oku'évo
	Ndata		Péva aõnte, peteĩ kuimba'e año.

Jesarekorã. Ijapohare ombosako'ipyre Kindel, Gloria Elaine (1981). p. 109 -118 rembiapokue ári

Marandu renda 3

Terarãngue ha ojaþóva papyetápe

(kñ) papyeta	(kmb) papyeta	Imeña'ýva papyetáva	Apo, moõra'ã térã tenda
<i>ha'ekuéra</i>	<i>ha'ekuéra</i>	<i>ha'ekuéra</i>	
		neuadoso' / ñeuaso'	kuña ha kuimba'e jehe'ápe, omoneívo
		Soua	ha'ekuéra, kuña ha kuimba'e
		Souam	ha'ekuéra (kñ), ha'ekuéra (kmb). ohóvo, imbandu'ávo amyrĩire. (ku'e).
		Souamque	umíva. ohóvo ha oúvo. (imandu'ávo ramoite oĩvare, jechakuaa)
		nauaja'	umíva, peteíva, peteĩ mba'e, ava, mymba terã temimba'e ojeheka ha ojejuhúva
		nauo'	ko'ãva. (señalando)
		naqñeua	kuimba'ekuete aty, térã kuñakuete aty. (omba'eporandúvo)
enaua			Ha'ekuéra, kuña oġuahé'áġuímava.
Eñiua			Ha'ekuéra, kuña oġuapýva.
	dauojo'		ha'ekuéra, kuimba'e oñembo'ývva.
	nauojo'		ha'ekuéra, kuimba'e, hí'áġuiva.
	ñeujajo'		umíva, kuimba'e oġuapýva.
	souojo'		ha'ekuéra, ohóvo, ojekuaáva ohasa jave. (ku'e)
	lñeua		ko'ãva, kuimba'e oġuapýva aġuínite. (ojechaukávo aty pegua pehé'i)

Jesarekorã. Ijapohare ombosako'ipyre Kindel, Gloria Elaine (1981). p. 109 -118 rembiapokue ári

Ñe'ëpehëtai Upeigua Apo Moõgotyorã Rehegua

Oĩ avei ñe'ëpehëtai oporomomandúva peteĩ mba'e'apópa ojejapo "hyepy gotyo,

oka gotyo, yvy gotyo térã yvate gotyo. Ta'ãngapekũ oñembohysývape oñemohenda tembiecharã upevapegua. Ñe'ë'asa ñandereháta marandu tee ojejapyhykuaahápe.

Marandu renda 4

Ñe'ẽriregua ohechaukáva moõ gotyopa

Qom	He'iséva	Ñehesa'yijo
-uo	hacia adentro	Ñe'ẽpehẽtai upeigua–uo ohechauka ñe'ẽtéva mba'e'apo hyepy gotyo . Ysaja ambue: -huo, -u- .
Anvideuo	Reḡuahẽ piko	
Nsoxouo	Oporoañuã	
Leuo	tenonde gotyo, mboypýri, rehóta piko tenonde gotyo	
Qolaxauo	rohómakoroína óga gotyo, tekoa gotyo.	Ñe'ẽpehetai upeigua ohechaukáva aḡui ha mávandi ñeime ³ ; he'ise avei oñemba'eporanduha.
Andodeuo	Peẽ pegueru	
Ñevideuo	Eḡuahẽjey	
-uec	hacia afuera	Ñe'ẽpehẽtai upeigua –uec ohechauka ñe'ẽtéva mba'e'apo oka gotyo. Ysaja ambue: -uec, eec, huec, uegu.
Datauec	oñani, oho	
datayauec	ome'ẽ ijatukupe	
Janquigüec	Apejojápe	
Iteuec	Okuaru	
qa'yauec	Ogueraha	
Qolaxauec	Isãso	
-ñi	yvy gotyo	Ñe'ẽpehẽtai upeigua –ñi ohechauka ñe'ẽtéva mba'e'apo yvy gotyo. Ysaja ambue: -ñe, -guiñi, -n- .
na'a'axatañi	Ha'e oñakangetã	
Namaxañi	Ha'e ogueruka (ama)	
Naqtañi	Oñakãity	
Qamtoeñi	pejepy'amongeta	
Qatamñi	Peñopytyvõke, ñepytyvõ	
qa'huamaqchiñi	Peẽ pevy'a	
-sheguem	yvate gotyo	Ñe'ẽpehẽtai upeigua –sheguem ohechauka ñe'ẽtéva mba'e'apo yvate gotyo . Ysaja Ambue: -shi chegaqsheema guem, -sheema.
ipisheguem	Ohupi	
nalemaxasheguem	Okakuaa	
qoñesheguem	Epu'ã	
tashiguem	Jejupi yvate gotyo	
chegaqsheema	yvatéguio ou	
datasheguem	Ovayvávo oñenóva	

Jesarekorã. Ijapohare ombosako'ipyre Kindel, Gloria Elaine (1981). p. 109 -118 rembiapokue ári

3 BUCKWALTER Alberto p. 342

Qom Ñe'ẽ Ñe'ẽpehẽtai Upeigua Ñe'ẽteko ha He'iséva Rehegua

Ambue ñe'ẽpehẽtai upeigua oñemohendakuaa Tovake reheguáramo. Umíva oporomomarandu heta mba'e rehe: tenda rehe, temimbota

rehe, tembijerure rehe; ñanemo, oporoatõikuaa avei ñuha ha apañuãi oíha upérupi, he'ikuaa avei jokupyty. Hi'arive, ohechaukakuaa moĩmbaha mbohasapyréva papyetáva, terã omoambue ñe'ẽtekuua ñemohenda.

Marandu renda 5

Ñe'ẽriregua aspecto rehegua

Qom	He'iséva	Ñehesa'ỹijo
-lec, -lashe		
Yachalec	omoĩ mba'e pohýi hi'ári, oguera-hase'ỹ rehe	-lec niko ñe'ẽpehẽtai upeigua ohechaukáva tendar⁴
Hualec	tenda oĩ hetahápe peteĩchagua mbói, <i>karanda'y ra'y</i> , pohã ñana térã peteĩchagua ka'avokuéra.	
Qomlec	ava opaichagua tetãmegua	
Omtapelec	Ojajái mba'e'endy, mbyja,	
-lo		Ñe'ẽpehẽtai upeigua -lo ohoite moĩmbaha mbohasapyréva papyetáva rehe.⁵
a'nonalo	tereho hendapekuéra.	
Auasaxaýelo	omobo hesekuéra	
Aýotaegalo	oiporavo, omboyke, omohenda	
Chetapegalo	ku'e	
Huetaaýelo	<i>oiko ijapytépekuéra</i>	
Ipoýaxattapiýelo	<i>ombo'i jepe'a</i>	
-tac		-tac niko peteĩ ñe'ẽpehẽtai upeigua ñe'ẽteko rehegua. Om-ba'e'aposéva, oja póva heta jey, oja pomantéva.⁶
Lenatac	Hembiapó	
Llaqtac	Ta'ýra'ãnga	
Ltaqtapec	ha'e oñe'ẽ	
Nachanatac	ohechuka, hechauka'enda, gu-yramondyíha	
Ladetac	Oñongatu ko'ěrõrã pe oñekosináva.	
Laqtac	lñe'ẽ, ha'e he'i	

4 BUCKWALTER Alberto, p. 344.

5 Idem Ibidem. p. 346

6 BUCKWALTER Alberto, p. 342.

Qom	He'iséva	Ñehesa'yijo
-tapec		-tapec, ñe'ëpehëtai upeigua ñe'ëteko rehegua ohechaukáva ñe'ëtekomante. Avei ohechauka mba'eporandu.⁷
Chectapec	Okaru	
Ltaqtapec	ha'e oñe'ë	
Mitapec	jeroxy jere, ñembota	
Notectapec	ohague'ó	
Npetectapec	Oikyti	
Ñeguetapec	oha'ã	
-aua		-aua, ñe'ëpehëtai upeigua ohechaukáva mavándipe oñeime.
Lañoxxua	araechajoja, ro'yreroguatajoja	
ÿetaua	che irũ	Oñe'ë Ava mokõiha.
Anaua	nde rague	
Auaxan	nde reinupã	
Anauayaxañi	ejere ehupyty hağua	Ñe'ërapo –aua- ñe'ëtéva rehegua he'ise jokupyty.
auauo'ó	nde remoĩ	
Qom	He'iséva	Ñehesa'yijo
-xaic, -xoic (m.) -xae (f.)		Ñe'ëpehëtai upeigua –xaic (m.) –xae (f.) omoambue ñe'ëtéva te-roja térã teróramo.
Oyaxaic	py'aguapy	
ÿaxaic	Karai	
Onaxaic	Porã	
Madaxaic	Hyguatã	
Hualaxae	hy'eguasú	
Denaxae	Kuña ojepe'ava	
Qom	He'iséva	Ñehesa'yijo
-guet		Ñe'ëpehëtai upeigua –guet he'ikuaa ñuha ha apañuã oĩa upérupi, oñeimeha ñemondyíha mbarete ypýpe.
cha'guet	namo ou	
chaqa'guet	pya'e oguata	
Cheteguet	yvytu ipúva, amanda'u	
Jaÿateeteguet	hesakãiterei, aikũmby porã	
Llemtaguet	Arasunu	
Malaaguet	arai hũ, ijarai ohóvo	

Jesarekorã. Ijapohare ombosako'ipyre Kindel, Gloria Elaine (1981). p. 109 -118 rembiapokue ári.

7 Idem Ibidem, p. 342

Mba'e Oñemombareteva'erã Qom Ñe'ẽ Ñembohekoite Gueroguatápe

Tekotevẽ ojehechakuaa, oñemomba'e ha oñemoañete arandupyeta. Tetã oĩva guive oykeko ha'e oikuaahaichaite Paraguái rekokatu⁸; "mba'eve ñanemba'erã ñanerehe'y"⁹. Péva ryepýpe oñemboajeva'erã ñande ypykuéra reko ymaguare ha ojeguerojerava'erã ko'ağagua jehasápe umivaichagua apopyrã hekosásóva. Oñemboykeva'erã tembiaporã oporoapo'iva rehegua.

Ojesako'iva'erã Qom ñe'ẽmotenondehára ha mbo'ehára mbokatupytyry pe iñe'ẽ ha hekopy mba'ekuaavete kuaapýpe. Kóva ryepýpe oiketévoi Mbo'ehao ñemopyenda ha viruryru ñemyenyhẽ¹⁰ Ñe'ẽ ñembohekoitépeğuarã. Toñemoañete upe Léi 3231/07 Ypykuéra Rekombo'e reheguápe he'iva, oñemotenondehápe ypykuéra retã rekosãso¹¹ ha upéva guive taimbareteve hekopypegua pyenda, ñopehẽngueroko ha herekopykuaa ijeheguietéva.

Oĩ rehe Paraguái ha Argentina yvypysokorapýpe Qom Retã, Tekotevẽ mokõivéva tetãvusu toñemoĩ peteĩ ñe'ẽme pe ñe'ẽ ñembohekoite oñemboguata hağuaicha oñondive, momarandupy omombaretétava katuete; paryndypegua Aponde'a omboguapy, avei, pa mba'e'apopapyre ojokupytyva oha'áva ombohape umi apañuãi guasu ombohovakéva Ypykuéra

Retã ha iñe'ẽnguéra¹². Romoğuahẽ ore akãngetañe'ẽ Yvóra Atyvete Ypykuéra Ñe'ẽnguéra Paryndy-pe omoirũ ha oñangareko hağua ko'ã mba'e ñemoañete.

Ñe'ẽpehẽtai Mboyvegua Terarãngue Mba'évaramo

Roime gueteri jetypeka reroguata pa'ũme. Noñemboguapýi gueteri iñembohovake pyrusuve tenda ojojoguáva pa'ũme. Ikatu ro'e tero he'iva ijehegui ndajaraivaha oñepyrũha taipu /n/ rehe; hembiecharã "naqtac". Ha'éramo: yactac' – che ñe'ẽ; adaqtac' – ne ñe'ẽ; laqtac' – iñe'ẽ; qadaqtaqa –ñane ñe'ẽ; qadaqtaqqalle'- pene ñe'ẽnguéra; ha laqtaqa' –iñe'ẽnguéra. Ta'ãngapekõi kóva riregua ohechauka ko ñe'ẽterekorã.

Jepémo upéva, oĩ tero nomba'apóiva upéicha, umíva ysaja naimba'évaiva ha'e: so'naxaqui ha jasom. Umíva ojevy ñe'ẽterekorãme ijysaja papyetávape ha ava mokõiha papyteĩme, hakatu ava peteĩha ha ava mbohapyha papyteĩme iñambue. Ava peteĩháme oñepyrũ ñe- ha ñ- rehe, ha ava mbohapyhápe oñepyrũ n- ha n- rehe.

8 Tetã Léi Guasu, Vore V; Léi 3231/07 Art. 1

9 Aponde'a "Decenio de las Lenguas Indígenas"- pe ĝuarã. p. 23.

10 Léi 3231/07 Art. 8

11 Léi 3231/07 Art. 6 d., 7 c.

12 Plan de Acción del Decenio de las Lenguas Indígenas. p.

14. Ñehekombo'e mbo'ehaopegua y ipypegua'yva. Toñemombarete ypykuéra rembi'utee.

Toñemomba'e ha toipuru pojoapy digital.

Ñe'ẽ oñenagareko háicha yma guive tekoveresã guive. Tokojoja L₁ guive. Mba'etee yma jehechauka ha tekove'eta. Toñeñangareko tekohapy rehe opa hendáicha. Economía ñemombarete, mbo'ehára rembiapo. Tojehechakuaa ha tojehechauka kuña rembiapo. Estado ha privado joaju oñemboguapývo kuatiáke política ha economía ñemboguata.

Marandu renda 6

Ñe'ẽpehẽtai Mboyvegua Tero reheguáva

	1.1.	1.2.	1.3.	1.4.	1.5.
1p. sg.	ỹ-	ỹe-	ỹe-	ỹa-	ỹ-
2p. sg.	ad-, a'd-	ada-	al-	ada-	-
3p. sg.	l-	la-	l-	la-	l-, ll-
Sin pos.	n-	n-	n-	-	n-
1p. pl.	qad-, qa'd-	qada-	qal-	qada-	qod-, qo-
2p. pl.	qad-, qa'd-	qada-	qal-	qada-	- qod- qal-
3p. pl.	l-	la-	l-	la-	l-
	2.1.	2.2.	2.3.		
1p. sg.	in-	i-, in-	ỹ-		
2p. sg.	an-	al-	o-		
3p. sg.	n-	l-	jal-		
Sin pos.	-	n-	jan-		
1p. pl.	qan-	qal-	qod-		
2p. pl.	qan-	qal-	-		
3p. pl.	n-	l-	jal-		
	3.1.	3.2.	3.3.		
1p. sg.	ñe-	ñ- ña-	ỹ-		
2p. sg.	an-	an- ana-	-		
3p. sg.	n-	n- na-	ll-		
Sin pos.	--	j- t-	ñ-		
1p. pl.	qan-	qan- qana-	qoỹ-		
2p. pl.	qan-	qan- qana-	-		
3p. pl.	n-	n- na-	ll-		

Jesarekorã. Ijapohare ombosako'ipyre Kindel, Gloria Elaine (1981). p. 109 -118 rembiapokue ári.

Marandu renda 7

Ñe'ẽpehẽtai Mboyvegua Apoukapy Terokuéra ndive

	palabra – ñe'ẽ	abuelo-ramói	lanza –mimbuku	zapato – sa- patu	lugar de juego – ñembosarái hápe 1.1.
	1.1.	1.1.	1.1.	1.1.	
1p. sg.	ỹ-aqtac	ỹ-api'	ỹ-aquí	ỹ-apela'	ỹ-ashaqa'
2p. sg.	ad-aqtac	ad-api'	ad-aquí	ad-apela'	ad-ashaqa'
3p. sg.	l-aqtac	l-api'	l-aquí	l-apela'	l-ashaqa'
sin pos.	n-aqtac	n-api'	n-aquí	n-apela'	n-ashaqa'
1p. pl.	qad-aqtaqa	qad-api'	qad-aquí	qad-apela'	qa'd-ashaqa'
2p. pl.	qad-aqtaqqalle'	qad-api'ee	qad.aquille'	qad-apelae'	qad-ashaqae
3p. pl.	l-aqtaqa'	l-api'ii	l.aquiel	l-apela'te	l-ashaqa'te'

	cabello – akāra-gue	nuca- atúa	trabajo – tem-biapo 1.2.	fuego –	lápiz – haiha
	1.1.	1.1.		tata	1.4.
				1.3.	
1p. sg.	ỹ-aue	ỹ-ana'	ỹ-enatac	ỹe-le'	ỹ-edanaxat
2p. sg.	ad-aue	ad-ana'	ad-enatac	al'-le'	edanaxat
3p. sg.	l-aue	l-ana'	l-enatac	l'-le'	l-edanaxat
sin pos.	n-aue	n-ana'	n-enatac	nodec	n-edanaxat
1p. pl.	qad-aue	qad-ana'	qa'd-enatac	qal'-le'	qod-edanaxat
2p. pl.	qad-auee	qad-ana'ae	qa'd-enataqalle'	qal'-li'i	edanaxatche
3p. pl.	l-aue'	l-ana'	l-enata'	l'le'-te	l-edanqa'te
	chacra – kokue	nombre – téra	sembradío - ñemitỹmby 1.5.	cuchara – kuimbe	libro – aranduka 1.5.
	1.5.	1.5.		1.5.	
1p. sg.	ỹ-ananqa'	ỹ-enaxat	ỹ-anec	ỹ-emec	ỹ-edede
2p. sg.	ananqa'	enaxat	anec	emec	edede
3p. sg.	l-ananqa'	l-enaxat	l-anec	l-emec	l-edede
sin pos.	n-ananqa'	n-enaxat	n-anec	n-emec	n-edede
1p. pl.	qod-ananqa'	qod-enaxat	qod-anec	qod-emec	qod-edede
2p. pl.	ananqa'ae	enqa'chelle'	anec quie / qod-aniquie	qod-emec-quie	edelle'
3p. pl.	l-ananqa'te	l-enqa'te	l-ane'	l-emqaj	l-edel
	chacra – kokue	nombre – téra	sembradío - ñemitỹmby 1.5.	cuchara – kuimbe	libro – aranduka 1.5.
	1.5.	1.5.		1.5.	
1p. sg.	ỹ-ananqa'	ỹ-enaxat	ỹ-anec	ỹ-emec	ỹ-edede
2p. sg.	ananqa'	enaxat	anec	emec	edede
3p. sg.	l-ananqa'	l-enaxat	l-anec	l-emec	l-edede
sin pos.	n-ananqa'	n-enaxat	n-anec	n-emec	n-edede
1p. pl.	qod-ananqa'	qod-enaxat	qod-anec	qod-emec	qod-edede
2p. pl.	ananqa'ae	enqa'chelle'	anec quie / qod-aniquie	qod-emec-quie	edelle'
3p. pl.	l-ananqa'te	l-enqa'te	l-ane'	l-emqaj	l-edel
	mano – po 1.5.	árbol frutal	hierro – itakan-dua	pelota – vakapipopo	dormitorio - kotykeha 2.2.
		yvyra	2.1	2.1.	
		1.5.			

1p. sg.	ỹe-uaq	ỹ-anaj	in-laecaua	in-queoque	i-ma' lauel
2p. sg.	al-huaq	anaj	an-laecaua	an-queoque	al-ma' lauel
3p. sg.	l-huaq	l-anaj	n-laecaua	n-queoque	l-ma' lauel
sin pos.	n-huaq	n-ana	Laecaua	queoque	n-ma' lauel
1p. pl.	qal-huaq	qod-anal	qan-laecaua	qan-queoque	qal-ma' lauel
2p. pl.	qal-huaqae	anallie'	qan-laecauae	qan-queoque'	qal-ma'ae lauel
3p. pl.	l-huaxayee	l-anal	n-laecaua'	n-queoque	l-ma' lauel
	lápiz – haiha	árbol frutal- vyvra	hierro – itakan- dua	hueso – kan- gue	dormitorio - kotykeha 2.3.
	1.5.	1.5.	2.1	2.2.	
1p. sg.	ỹ-edanaxat	ỹ-anaj	in-laecaua	i-vinec	i-ma' lauel
2p. sg.	edanaxat	anaj	an-laecaua	al-vinec	al-ma' lauel
3p. sg.	l-edanaxat	l-anaj	n-laecaua	l-vinec	l-ma' lauel
sin pos.	n-edanaxat	n-ana	Laecaua	n-vinec	n-ma' lauel
1p. pl.	qod-edanaxat	qod-anal	qan-laecaua	qal-vinec	qal-ma' lauel
2p. pl.	edanaxatche	anallie'	qan-laecauae	qal-vinequie'	qal-ma'ae lauel
3p. pl.	l-edanqa'te	l-anal	n-laecaua'	l-vine'	l-ma' lauel
	hueso – kangue	ajeno – am- buemba'e	silla – apyka	puerta- okë	cintura - ku'a 3.3.
	2.2.	2.3.	3.1.	3.2.	
1p. sg.	i-vinec	ỹ-oxot	ñe-so'naxaqui	ñ-asom	ỹ-eecap
2p. sg.	al-vinec	o-oxot	an-so'naxaqui	an-asom	eecap
3p. sg.	l-vinec	jal-oxot	n-so'naxaqui	n-asom	ll-eecap
sin pos.	n-vinec	jan-oxot	so'naxaqui	j-asom	ñ-eecap
1p. pl.	qal-vinec	qod-oxot	qan-so'naxaqui	qan-asom	qoỹ-eecap
2p. pl.	qal-vinequie'	oxochej	qan-so'naxa- quille	qan-asomi	iguelle'
3p. pl.	l-vine'	jal-oxo'	n-so'naxaqui	n-aso'mi	ll-egue'

Jesarekorã. Ijapohare ombosako'ipyre Kindel, Gloria Elaine (1981). p. 109 -118 rembiapokue ári.

Opyta oréve apopyrã ikakuaáva, pyahu oñomoirũmbávo tombopepo ko'ýte katu ko Ypykuéra Ñe'ẽ Paryndy jetypeka. Tovénga'u, tekokatureko pukukuépe, ikatuhápetanga'u rehe, ypykuéra ñe'ẽ motenondehára oremboykeko umi tetãrekuái toğuahẽ Ñe'ẽpykuaa ha ambue myakãhára angapy pokatu, avei hesegua rembikuaapy rendapýpe; ha Mbo'ehaovusupegua rekorã ipyahúva toipyhykuaa ha'ekueraháma ijehegui ha herekopykuaa mohendapy hetãnguéra arandupy.

Arandukaporupyre

Buckwalter, A. y Litwiller, L. (2001). *Vocabulario Toba. Mennonite Board of Missions*. Elkhart, Indiana, Constitución Nacional de la República del Paraguay, 1992.

Convenio 169 de la Organización Internacional del Trabajo, ratificado por la Ley 234/93.

Freire, P. (2013) *Pedagogía del oprimido*. Siglo XXI

Kindel, G. (1981). *Guía de Análise Fonológico*. Brasilia DF. Summer Institute of Linguistics.

Klein, H. (1978). *Una Gramática de la Lengua Toba: Morfología Verbal y Nominal*. Universidad de la República. Ley 904/81.

Ley de Educación Indígena 3231/07.

Ley de Lenguas 4251/10.

Plan de Acción Mundial para el Decenio Internacional de las Lenguas Indígenas (IDIL 2022-2032)

Wiessemann, U. y Mattos, R. (1980). *Metodología de Análise Gramatical*. Petrópolis, Editora Vozes.